

Експлуатація найманої праці як чинник розповсюдження тіньової заробітної плати і тіньових доходів

Ю. СПАСЕНКО

НДІ праці і зайнятості населення

*Міністерства праці та соціальної політики України і НАН України
м. Київ*

В статті розглянуто соціально-економічні аспекти проблеми легалізації тіньової заробітної плати, пов'язаної, насамперед, із визначенням сутності та особливостей проявів посилення в сучасних умовах експлуатації найманої праці та оцінкою змісту цих проявів у політиці доходів і заробітної плати.

В статье рассмотрены социально-экономические аспекты проблемы легализации теневой заработной платы, связанной, прежде всего, с определением сущности и особенностей проявлений усиления в современных условиях эксплуатации наёмного труда и оценкой содержания этих проявлений в политике доходов и заработной платы.

The socio-economic aspects of the problem of shadow salary legalization, concerned, foremost, with determination of essence and displays features of strengthening of the waged labour exploitation in modern conditions and estimation of these displays matter in the policy of profits and salary are considered in the article.

Ключові слова: заробітна плата, тіньова діяльність, нелегальні доходи, експлуатація праці, незареєстрована діяльність, шляхи легалізації.

Постановка проблеми. Найвність тіньової економіки в державі є найбільш вагомим причиною поширення тіньових відносин у трудовій сфері. Основним джерелом отримання нелегальних доходів (зокрема у трудовій сфері — заробітної плати) є незареєстрована (неофіційна) економічна діяльність.

Вагома частка незареєстрованої економічної діяльності позначається на ринку праці через тіньову зайнятість і тіньові доходи й оплату праці.

Великого розповсюдження на вітчизняних підприємствах набула виплата заробітної плати повністю або частково за тіньовими схемами. Через таку практику державний бюджет недоотримує значні обсяги ресурсів, що негативно впливає на розмір пенсій, надання якісного медичного обслуговування, розвиток освіти та науки, створення ефективної системи соціального захисту.

Метою дослідження є визначення сутності та особливостей посилення експлуатації найманої праці в сучасних умовах та оцінка цієї тенденції стосовно доходів та заробітної плати.

Виклад основного матеріалу дослідження. Експлуатація як соціально-економічне явище виникає, коли робоча сила функціонує в умовах нееквівалентного обміну, а праця оплачується за ціною, що не відповідає реальній вартості її результатів і не забезпечує найманому працівнику, особливо висококваліфі-

кованому, необхідних умов для нормального відтворення його робочої сили у процесі стрімкого зростання інтенсивності праці. Саме ця обставина є потужним стимулом отримання нелегальних доходів.

Наслідком посилення експлуатації найманої праці є зростання економічної нерівності, поляризації економічних і політичних інтересів різних соціальних груп і верств населення, що відрізняються за рівнем особистих доходів і майновим станом.

Особливим проявом процесу експлуатації в сучасних умовах є те, що власники робочої сили фактично добровільно погоджуються на реалізацію своєї здатності виконувати певні види роботи за умови відчуження у них 70–80% створеного продукту.

Рівень експлуатації праці може вимірюватись різницею між 100% і відношенням зарплати до доданої вартості в галузі у відсотках¹. Приміром, у металургії цей показник становить 95%. Тобто, кожен працюючий (кваліфікований робітник, інженер) тільки 24 хвилини за 8-годинного робочого дня працює на себе, а 7 годин 36 хвилин — на власника підприємства. У Німеччині цей показник становить близько 69%. Тобто майже 2,5 години триває робота на себе, а 5,5 години — на власника капіталу. Фактично за одиницю робочого часу кваліфікований робітник в Україні заробляє собі, умовно кажучи, гривню, а власникові віддає 19 гривень, тоді як у Німеччині металург отримає 1 євро, а 2 євро припадає на валово-

¹ Гуров В. Людина — мірило всіх речей / В. Гуров // Голос України. — 2005. — травень. — № 19–20.

вий дохід власника. Можна з упевненістю стверджувати, що ця проблема є не суто галузевою, а має загальний характер². Зрозуміло, що не всі галузі промисловості пристосувались до роботи в умовах конкуренції. Проте і енергетики, і хіміки, і багато інших виробляють цілком конкурентоспроможну продукцію, що з успіхом продається і в Україні, і відвантажується на експорт. Надмірна експлуатація праці призводить до надзвичайного відриву доходів власників від заробітної плати найманих працівників, особливо робітників вищої та найвищої кваліфікації.

Хоча заробітна плата на прибуткових підприємствах вища за середню по відповідній галузі, темпи її зростання суттєво відстають від темпів зростання доходів підприємств.

Про це свідчить, зокрема, порівняння норми прибутку в металургії України та Німеччини. Розрахунки свідчать, що норма прибутку в гірничо-металургійному комплексі (ГМК) України у 2001–2004 рр. змінювалась у межах 13,3–17,9% (дохід з 1 тонни продукції), а у Німеччині цей показник варіювався від 1,4 до 2,2%, тобто в 6–10 разів нижчий.

Про посилення рівня експлуатації праці свідчить такий відносний показник, як питома вага фонду оплати праці у ВВП.

Як видно з рисунку, за 17 років в Україні не досягнуто того рівня питомої ваги ФОП у ВВП, що склався у 1990 р. Сталої позитивної динаміки цього показника не спостерігається. Його рівень у 2007 р. склав лише 60,0% порівняно з 1990 р., незважаючи на випередження темпами приросту заробітної плати темпів приросту ВВП. Так, за останні п'ять років зростання реальної заробітної плати відбувалось в середньому за рік на 17%, а реального ВВП – на 8%.

Частка витрат на оплату праці у структурі ВВП (з урахуванням страхових внесків) за результатами 2007 р. становила 49,8%, а в країнах Євросоюзу цей показник складає в середньому 65%.

У 2007 р. середній річний фонд заробітної плати в розрахунку на одного штатного працівника становив

16,3 тис. грн, або \$3,2 тис., а у США – близько \$40 тис., тобто у 12,5 разу вище.

Отже, абсолютні і відносні показники оплати праці залишаються занадто низькими, що негативно впливає на розвиток ринку праці, зумовлює його тінізацію, знижуючи мотивацію до праці в офіційному секторі економіки.

Відзначимо, що існує низка об'єктивних причин такого стану: зниження рівня зайнятості в економіці; велика частка заробітної плати тінізована через високе податкове навантаження на ФОП. Але основна причина – вкрай низький рівень заробітної плати, яка хоча і зросла за останні роки у 18,5 разу, залишилась набагато нижчою, ніж у розвинутих країнах з ринковою економікою. В 2007 р. середньомісячна заробітна плата в Україні становила \$268.

Відстає Україна за величиною заробітної плати і від таких країн СНД, як Росія (\$529), Білорусь (\$326), Казахстан (\$427)³.

Про високий рівень експлуатації кваліфікованої праці свідчить розрив між продуктивністю та оплатою праці.

На \$1 заробітної плати вітчизняного робітника припадає у три рази більше кінцевої продукції, ніж у розвинутих країнах. Годинна оплата праці в Україні у 5 разів менша мінімально допустимого значення у ринкових економіках. Таке відставання від високорозвинутих країн за продуктивністю праці зумовлюється не відмінностями змісту чи інтенсивності роботи, а є значною мірою результатом нееквівалентної вартісної оцінки праці у сучасній вітчизняній економіці.

Продуктивність праці відносно рівня 1990 р. значно випередила за темпами зростання реальну заробітну плату і становила у 2006 р. 175,3%, а в 2007 р. – 194,3% рівня 1990 р.

У 2006–2007 рр. оплата праці в Україні зростала значно більшими темпами, ніж її продуктивність. Середня заробітна плата за цей період зросла на 29,2% у 2006 р. порівняно з 2005 р. та на 29,7% у 2007 р. порівняно з 2006 р., а продуктивність праці – відповідно лише на 5,8 та 10,8%.

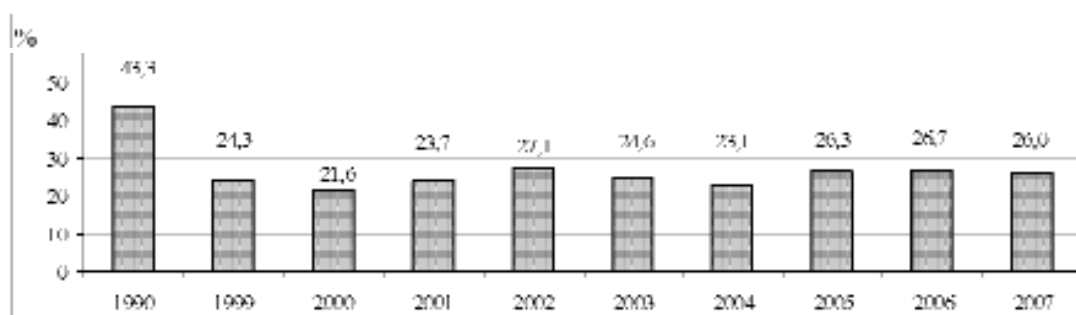

Рис. Динаміка питомої ваги фонду оплати праці у ВВП у 1990–2007 рр.

² Гуров В. Людина – мірило всіх речей / В. Гуров // Голос України. – 2005. – травень. – № 19–20.

³ За даними Статкомітета СНД. Статистический бюлетень. – № 2. – 2008. – С. 89.

Якщо за основу розрахунку брати 1990 р., то реальна заробітна плата відносно цього періоду становила 87,1% у 2006 р. і лише у 2007 р. дещо перевищила його — 100,4%.

Наявне порушення макроекономічних пропорцій, яке спричиняє інфляційні процеси, незбалансованість між попитом і пропозицією робочої сили на ринку праці України, поглиблення його тінізації.

В сучасних умовах значного підвищення заробітної плати і, як наслідок, суттєвого зростання платоспроможного попиту населення може не відбутися, якщо не буде сформовано механізму впливу на розподіл і перерозподіл доданої вартості і реалізовано доцільне співвідношення між продуктивністю та оплатою праці.

Одним з проявів експлуатації праці є збереження та поглиблення надмірної диференціації доходів.

За матеріалами обстеження умов життя домогосподарств співвідношення витрат 20% найбільш та 20% найменш забезпеченого населення у 2006 р. склало 5,5 разу за грошовими доходами і 4,7 разу за сукупними доходами. Частка населення із середньодушовими доходами на місяць, нижчими за прожитковий мінімум, у 2007 р. склала 33,3%. При цьому на п'яту частину заможного населення припадає 36% сукупних доходів. Оплата праці у структурі грошових доходів у розрахунку на одне домогосподарство в середньому за місяць у 2006 р. складала 48,4% і підвищилася з 2000 р. в 1,3 разу.

Основні показники, що характеризують динаміку доходів населення і заробітної плати в Україні, наведено у табл. 1.

Важливі макроекономічні пропорції характеризують показники ефективності співвідношення індексів споживчих цін і грошових доходів населення. Порівняння динаміки цих показників надає можливість ви-

значити ефективність державного регулювання зазначених процесів. Результати аналізу свідчать, що протягом 2000–2007 рр. щорічні темпи зростання номінальних наявних доходів населення, які можуть бути використані на придбання товарів і послуг, випереджали щорічні індекси споживчих цін (ІСЦ), що призвело до підвищення купівельної спроможності і реальних доходів населення.

Індекс споживчих цін (ІСЦ) протягом 2001–2007 рр. коливався від 100,8% (2002 р.) до 112,8% (2007 р.). Середня номінальна заробітна плата по роках зростала від 120,9% (2002 р.) до 129,8% (2007 р.), тобто темпи її зростання перевищували ІСЦ. Внаслідок цього реальна заробітна плата постійно збільшувалася; найбільш високі темпи зростання реальної заробітної плати відмічались у 2004 р. — 123,8%, в період 2005–2007 рр. Поступово темпи зростання реальної заробітної плати знижувалися, і в 2007 р. вони склали 112,5%.

Дослідження у сфері оплати праці, що проводилися в країнах Центральної та Східної Європи, показали, що їх економічне зростання розпочалося, коли рівень середньомісячної заробітної плати працюючих перевищив межу \$300, а демократичні зміни почалися, коли середньодушовий річний дохід у країні становив понад \$1500. Безповоротні демократичні зміни відбувалися за умов збільшення такого доходу до \$6–7 тис. на рік.

Аналіз структури доходів та витрат населення (табл. 2) свідчить, що заробітна плата залишається основним джерелом доходів. У структурі доходів населення частка заробітної плати протягом аналізованого періоду зростала з 42,6% у 2001 р. до 44,0% у 2007 р.

Постійно зростає частка соціальної допомоги та інших поточних трансфертів у доходах (з 36% у 2001 р. до

Таблиця 1

Динаміка доходів населення і заробітної плати в Україні*

Показник	Рік								
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	
Індекс споживчих цін, %	128,2	112,0	100,8	105,2	109,0	113,5	109,1	112,8	
Середньомісячний наявний дохід на одну особу, грн /місяць	-	203,8	244,8	283,4	372,4	527,7	647,6	827,5	
Темп зміни наявного доходу до попереднього року, %	-	-	120,1	115,8	131,4	141,7	122,7	127,8	
Темп зміни реальних наявних доходів, %**	-	110,0	118,0	109,1	119,6	123,9	111,8	112,6	
Середньомісячна номінальна заробітна плата, грн***	230	311	376	462	90	806	1041	1351	
Темпи зростання номінальної заробітної плати, %		135,2	120,9	122,9	127,7	136,6	129,2	129,8	
Темп зміни реальної середньо-місячної заробітної плати, %**	99,1	119,3	118,2	115,2	123,8	120,3	118,3	112,5	
Частка витрат на оплату праці у ВВП	42,3	42,3	45,7	45,7	45,6	49,1	49,4	49,8	
Частка населення із середньодушовими витратами на місяць, нижчими за прожитковий мінімум, %	грошових	87,9	89,0	88,4	83,4	73,8	64,0	59,4	-
	сукупних	80,2	82,7	83,3	76,2	65,6	55,3	50,9	-

* Джерело: Державний комітет статистики України, 1998–2008 рр.

** кумулятивно, до відповідного періоду попереднього року.

*** у розрахунку на одного найманого працівника.

37,4% у 2007 р.), що свідчить про посилення соціальної спрямованості Державного бюджету України. Поступово зменшується частка доходів за рахунок прибутку та змішаного доходу — відповідно з 18,7 до 15,2%. Поступово зростає частка одержаних доходів від власності, але залишається невисокою і зростає у I півріччі 2008 р. лише на 0,6 в. п., порівняно з 2007 р. Зростання у 2007 р., порівняно з 2004 р., на 1 в. п. поточних податків на доходи, майно та інші сплачені поточні трансферти свідчить про збільшення податкового навантаження на населення. Основна частка витрат населення припадає на придбання товарів і послуг — 82,9% у 2007 р.; приріст фінансових активів — 4,7% у 2007 р., що менше від рівня цього показника у 2006 р. на 3,1 в. п.

Рівень заробітної плати і доходів населення значною мірою визначає можливості повноцінного відтворення та підвищення конкурентоспроможності робочої сили. Крім того, рівень доходів населення впливає на попит на товари та послуги і таким чином формує обсяги внутрішнього ринку.

Державний комітет статистики і податкові органи України фактично не мають ніякої інформації про доходи як мінімум 20% населення країни, що, за експертними оцінками, отримує близько 40% сукупних доходів фізичних осіб. Найбільш спрощена реальна картина розподілу сукупних грошових доходів (з урахуванням валютних) серед соціальних верств населення нині може бути представлена таким чином: 40% населення країни отримує близько 10% сукупних грошових доходів (з яких близько 10% — «тіньові»), 30% населення — до 30% доходів (близько третини яких знаходиться в «тіні»); 10% населення — близько 40% обсягів сукупних доходів, які отримує населення країни (з них близько 75% — «тіньові»)⁴.

Вагому частку тіньових доходів отримують представники саме високодохідних груп населення. Населення з низькими доходами і люди, які перебувають за межею бідності, майже не отримують незареєстрованих доходів, а сукупні витрати майже дорівнюють сукупним доходам. Основна частка незареєстрованих доходів концентрується у середньодохідних й заможних верств населення. Перевищення над середньоукраїнським рівнем становить відповідно 17,1 та 24,8 в. п. для частки незареєстрованих доходів і 14,9 та 27,7 в. п. — для співвідношення витрат і доходів. При цьому частка бідних та злидених верств населення складає 27,8%, середньодохідних — 48,4%, а заможних — 3% загальної чисельності населення⁵.

Про наявність тіньової складової заробітної плати свідчить диференціація заробітної плати за формами власності.

Так, на підприємствах приватної форми власності, за даними Держкомстату, в 2006 р. середньомісячна заробітна плата складала 931 грн, або 71% розміру зарплати на підприємствах державної форми власності. Причому підприємства приватної форми власності становлять 95,8% загальної кількості підприємств — суб'єктів підприємницької діяльності; за чисельністю найманих працівників у 2006 р. на них припадало 74,6% середньорічної чисельності найманих працівників (табл. 3).

Серед підприємств приватної форми власності нижчим рівнем заробітної плати відзначаються кооперативи, де середньомісячна заробітна плата складала у 2006 р. 411,6 грн, що на 20% менше прожиткового мінімуму на працездатну особу.

Серед підприємств приватної форми власності 85,3% складають малі підприємства, де у 2006 р. середньомі-

Таблиця 2

Структура доходів і витрат населення України у 2001–2007 рр.*

Статті доходів і витрат	Рік							
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	I п/р 2008
Доходи населення, всього, млн грн, в тому числі (у % до підсумку)	157 996	185 073	215 672	274 241	381 404	472 061	614 984	375 832
заробітна плата	42,6	42,7	43,9	42,7	42,1	43,5	44,0	43,7
прибуток та змішаний дохід	18,7	18,1	16,8	16,0	15,3	14,6	15,2	12,0
одержані доходи від власності	2,7	2,9	3,1	3,0	2,9	2,9	3,3	2,9
соціальні допомоги та інші одержані поточні трансферти	36,0	36,4	36,2	38,3	39,7	39,0	37,4	41,4
Витрати та заощадження, млн грн, (у % до підсумку):	157 996	185 073	215 672	274 241	381 404	472 061	614 984	375 832
придбання товарів та послуг	88,6	83,0	83,8	80,8	80,4	81,7	82,9	83,0
доходи від власності (сплачені)	0,1	0,2	0,4	0,7	0,9	1,8	2,7	3,5
поточні податки на доходи, майно та інші сплачені поточні трансферти	7,0	7,6	8,2	6,9	6,7	7,2	8,0	8,1
нагромадження нефінансових активів	2,2	1,3	0,8	1,2	1,2	1,5	1,7	-0,3
приріст фінансових активів	2,1	7,9	6,8	10,3	10,8	7,8	4,7	5,7

* Джерело: Статистичний щорічник України за 2001–2007 рр.

⁴ Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації: монографія / за ред. З. С. Варналій. — К.: Нац. ін-т стратегічних досліджень, 2006. — 576 с.

⁵ Там же.

Таблиця 3

Заробітна плата на підприємствах – суб'єктах підприємницької діяльності за формами власності у 2006 р.*

Показник	Всього	За формами власності, % до загальної кількості			
		приватні	в т. ч. кооперативи	державні	комунальні
1	2	3	4	5	6
Кількість підприємств – суб'єктів підприємницької діяльності, одиниць	360 297	95,9	1,4	1,1	3,0
в т. ч. малих підприємств, одиниць	307 398	85,8	87,0	52,0	81,2
Середньорічна кількість найманих працівників, тис. осіб	9197,1	74,6	17,3	19,3	6,1
в т. ч. на малих підприємствах, тис. осіб	1746,0	-	-	-	-
Заробітна плата на підприємствах – суб'єктах підприємницької діяльності, грн	997,23	930,72	411,58	1302,81	844,55
Заробітна плата на малих підприємствах – суб'єктах підприємницької діяльності, грн	545,63	-	-	-	-

* Джерело: Діяльність підприємств – суб'єктів підприємницької діяльності. Стат. зб. Держкомстату України. – К., 2006. – Ч. 2.

сячна заробітна плата становила 545,6 грн, що лише на 10% вище прожиткового мінімуму для цього року.

Отже, найнижчий рівень заробітної плати властивий для підприємств приватної форми власності, які становлять абсолютну більшість (95,9%) підприємств – суб'єктів підприємницької діяльності; серед них за кількістю переважають малі підприємства.

Висновки. Одним із вагомих чинників розповсюдження тіньової заробітної плати і тіньових доходів є таке соціально-економічне явище, як експлуатація найманої праці.

Проявом експлуатації найманої праці є низька заробітна плата, рівень якої не забезпечує найманому працівнику необхідних умов для відтворення його робочої сили.

☞ ІНФОРМУЄМО

Про роботу Академії економічних наук України

7–8 травня 2009 р. в м. Дніпропетровську в приміщенні Дніпропетровського університету економіки та права відбулись Загальні збори Академії економічних наук України.

На зборах зі звітною доповіддю президії Академії економічних наук України за період з травня 2008 р. по травень 2009 р. виступив академік М. І. Чумаченко.

В доповіді йшлося, головним чином, про те, що Академія у звітному періоді зосередила свою увагу на сприянні розвитку фундаментальних і прикладних економічних наук для ефективного господарського становлення України шляхом консолідації інтелектуального потенціалу вчених, політиків, урядовців, керівників підприємств, фахівців народного господарства задля подолання фінансово-економічної кризи в Україні.

Зі звітом на зборах також виступили керівники регіональних відділень Академії.

За результатами зборів прийнято рішення щодо головних завдань, на яких необхідно зосередити увагу членам Академії, а саме:

- сприяння розвитку співпраці економістів, які працюють у різних галузях теоретичних і прикладних наук;
- сприяння проведенню наукових досліджень з метою удосконалення організаційних та економічних механізмів господарювання в умовах ринкової економіки;
- зміцнення зв'язків між економічною наукою, освітою та практикою; безпосередня участь у розробці програм економічного та соціального розвитку України;
- сприяння розробці та впровадженню законів та заходів економічного розвитку України, підготовці та перепідготовці економічних кадрів;
- розробка науково обґрунтованих рекомендацій, навчально-тематичних планів та програм з організації та вдосконалення економічної освіти.

На зборах також було обрано нових членів Академії.

Т. Кір'ян,
кандидат економічних наук, академік АЕН України,
директор НДІ праці і зайнятості населення
Міністерства праці та соціальної політики України і НАН України